

Урош С. ШЕШУМ*

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Ивана С. ЖЕНАРУ РАЈОВИЋ**

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

БОРБА У ВЕЛИКОЈ ХОЧИ 1905. ГОДИНЕ И ЊЕН ОДЈЕК У СРПСКОЈ ЛИТЕРАТУРИ***

Айсайракиј: На Спасовдан 1905. године српска чета, под вођством Саватија Милошевића и Лазара Кујунџића, страдала је у Великој Хочи на путу за Порече. На бесу одведени на конак код кмета Љаме Укиног, преварени четници борили су се целу ноћ са локалним Албанцима и турским војницима, и сви су убијени. Њихово страдање је перципирано као пример српског херојства и аргумент за наставак четничке акције, те се у тексту анализира одјек овог догађаја у српској литератури, односно у књижевности и штампи.

Кључне речи: Велика Хоча, Саватије Милошевић, Лазар Кујунџић, Зарија Поповић, Иво Војновић, Милосав Јелић, Григорије Божовић, Петар Костић, календар Вардар.

Од тренутка када је српска јавност сазнала за постојање српских чета које су се бориле са бугарским комитама, османским властима и муслиманским бандама које су угрожавале свакодневни живот Срба у Старој Србији, њихово деловање стекло је симпатије културних и националних делатника. Појава српских чета поклапала се са стогодишњицом Првог српског устанка (1904), те су у српској јавности четници перципирани као нови устаници и носиоци борбе за ослобођење. Њихова популарност расла је сразмерно развоју покрета и није опала ни након паузе у активности српских чета након Младотурске револуције јула 1908. године. Напротив, Анексиона криза довела је до истицања четника и четничких војвода као националних хероја, а њихово учешће у балканским и Првом светском рату тај статус у јавности додатно је учврстио.

Нарочито јак одјек у српској јавности и култури имало је страдање српских четника у Великој Хочи 1905. године. Након извојеване победе на Челопеку,

* ORCID 0009-0007-7158-441X, uros.sesum@fbg.ac.rs

** ORCID 0000-0001-5025-578X, ivanazenarju@yahoo.com

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету, број уговора 451-03-137/2025-03/200163 и НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

четнички војвода Саватије Милошевић решио је да чету поведе у Порече, у околини Кичева, угрожено деловањем бугарских комита, прелазећи преко Косова и Метохије, будући да су канали за прелаз преко Куманова били затворени. Чет са којом је ишао чинили су још кичевски учитељ војвода Лазар Кујунџић из Ораховца, потпоручник српске војске Живојин Миловановић из Крушевца, један четник из косовског села Коњуха и тројица из Сиринићке жупе.¹ На путу до Пореча крај Куманова стигли су пред Велику Хочу уочи Спасовдана, где су их прво приметили албанска деца, чобани, а затим и сеоски пољак Албанац Мурсељ Бајрам. Гарантујући им безбедност, одвео их је у Хочу на ноћење, у кулу кмета муслиманске махале Љаме Укиног.² Кмет је према албанским племенским обичајима добио част да прими госте у своју кућу, што је истовремено значило везивање њихове безбедности за породични углед домаћина, али и фиса (племена) којима је припадао. Четници су заузврат дали бесу да ће се у случају доласка представника османске власти њима предати да би се избегло страдање домаћина. Међутим, домаћини су прегазили бесу и Љама је кришом обавестио турску војску и Албанце из Ораховца о својим незваним гостима. Са појављивањем јузбаше, неколико заштија и наоружаних представника локалних Албанаца у кули, започела је целоноћна борба и опсада у којој је живот изгубило свих седам четника. Петорица су страдала у запаљеној кули, а двојица, за које већина савременика и очевидаца сматра да су највероватније Живојин Миловановић и Коста Косовац из Коњуха, испред куле.³

Погибија чете није перципирана као пораз, већ као пример српског херојства и аргумент за наставак четничке акције. Штампa је послужила као медиј за глобификацију пожртвовања и родољубља како четника, тако и њихових породица. Међу страдалим највише су спомињани Лазар Кујунџић и Саватије Милошевић, али су у погледу креирања нових националних хероја, нарочито били инспиративни Кујунџић и његова мајка Јованка. Наиме, по погибији чете Ораховчани су претресли куће Кујунџића и позвали родитеље да виде погинулог сина, да се опросте са њим, пошто у његов идентитет није било сумње, јер се представио једном од суседа Албанаца, али су они то одбили, тврдећи да њихов син није одметник већ учитељ и да се не налази међу погинулима (Шешум 2025: 124–125; *Догађајак 1* 2008: бр. 244, 246, 250, 261). Тако у српској штампи доминирају интерпретације самог догађаја, али и дешавања која су уследила после, попут идентификације погинулих и судбине Љаме Укиног, који је гажењем бесе омогућио да до свега дође.

1 О проблематици идентификације свих четника из ове чете видети: Ракић 1985: 309–310; Шешум 2025а: 123–124, нап. 14.

2 Кула Љаме Укиног је представљала врсту стамбеног објекта који је карактеристичан за албанску популацију, бегове, феудалне господаре и богатији слој Метохије у XIX веку (Краснић 1958: 47).

3 Када су у зору Албанци запалили кулу, из ватре су пуцајући искочила последња двојица преживелих четника, али су и они убрзо полегли. Петорица која су страдала запаљена у кули, сахрањена су у Великој Хочи код Цркве Светог Илије, док су тела двојице погинулих испред куле одвезена у Призрен и сахрањена на православном гробљу. Погинуло је и 12 до 13 башибозука, војника и заштија, а турски капетан и неколико војника су рањени. О читавом догађају детаљније: Шешум 2019: 176–179; Шешум 2025: 104–105; Шешум 2025а: 119–128.

ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ДОГАЂАЈА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Након неславне борбе код Табановца 1. априла 1905, под лошим вођством војводе Владимира Ковачевића, уз предају једног дела четника, аутори текстова о великохочкој борби у дневној штампи нарочито су истицали да су четници у овом сукобу одабрали смрт уместо предаје.⁴ Иако Кујунџићеви и Милошевићеви четници нису сами запалили кулу из које су се бранили, тако је представљено у листу *Полиџика* почетком 1906. године. У тексту под насловом *Прсиј Божији* се описује „целоме свету позната херојска смрт ових нових Синђелића”. Романтизовано виђење догађаја подразумевало је и међусобно опроштајно поздрављање четника, њихово „српско и братско љубљење”, као и певање песме слободи уз коју су изгорели. У истом тексту се говори и о страшној судбини и казни која је сустигла издајнике, Љаму Укиног и пољака Мурсеља Бајрама. Љама је наводно шест месеци након издаје умро „у највећим мукама”, претходно гледајући смрт своје жене и деце, поновно уништавање тек обновљене куле у временској непогоди, као и распад фиса (*Полиџика*, 27. 1. 1906: 2).

Анонимни дописник листа *Балкански рај* у слици и речи 1913. године је текст о боравку чете четничког војводе и српског официра Војислава Танкосића у Великој Хочи насловио ускликом *Крв за крв* (*Балкански рај* у слици и речи 10, 24. 3. 1913: 159). Танкосићева чета је имала задатак да сакупи оружје по селу и да опколи кућу једног Арнаутина, чувеног зликовца. Опис куле „рушевина, тужна и поносна, која је сведок једне жалосне и трагичне погибије српских комита из године 1905”, чијег домаћина нису пронашли, говори да се ради о кули Љаме Укиног. Иако се Арнаутин сакрио, убрзо је пронађен и он и још два виновника, и сви су осуђени на смрт. У знатно каснијем тексту Стаменка Ђурђевића из Велике Хоче, који је писан на основу личних, дечачких успомена и испитивања старијих суседа, Љама је два месеца након кобног догађаја обновио кулу, али ју је у страшном невремену ударио гром на прву годишњицу погибије чете, 25. маја 1906. године, и кула је тада изгорела. Према његовим речима, Мурсељ, који је довео чету у Велику Хочу, стрељан је 1912. године (*Полиџика*, 15. 11. 1929: 2).

У првом броју гласила Кола српских сестара, *Календару Вардар* из 1906. године, објављен је текст под насловом *Српска мајка, борба на Великој Очи* с фотографијом Лазара Кујунџића у четничкој опреми. Ради се о надахнутом опису анонимног аутора, о „величанственим призорима јунаштва и пожртвовања”, страдању четника и реакцији Кујунџићеве мајке. Овде се наводи нетачна, али романтичарски надахнута интерпретација догађаја по којој је Кујунџић, када је остао сам и без муниције, скочио у ватру „довикујући душманима: Гледајте, кукавице, како Србин гине!”. Према истом тексту, тела Саватија Милошевића и Лазара Кујунџића однета су у Призрен, у хућумат, где је позвана Лазарева мајка. Или, речима аутора: „Догађај на Великој Очи није завршен овим величанственим призором српског умирања. Варница која је одатле полетела, запалила је најсветију ватру материнског самоодрицања у срцу Српкиње мајке”. На инсистирање турског старешине да потврди

4 О борби код Табановца: Шешум 2019: 170–172.

да је погинули четник њен син, мајка је три пута одговорила одрично. Треће и коначно негирање исказала уз речи: „Не, не грешите душе људи! Није то мој син Лазар; нисам ја била срећна да рађам овакве соколе...”. Ипак, у осами је нарицала за сином, сећајући се како га је успављивала песмом о краљу Марку и Милошу Обићу (Аноним 1906: 66–67).

Аутор текста догађаје није приказао на основу сведочења очевидаца или извештаја из Призрена, па тако Љаму Укиног назива Хусејином, покушај два четника да изврше пробој приказује као скок Кујунџића у пламен, приписујући му притом и херојске последње речи. Два четника чија су тела однета у Призрен прогласио је за Милошевића и Кујунџића, иако пре сахране њихов идентитет није било могуће са сигурношћу утврдити. Мајка, која, судећи према расположивим савременим изворима, није отишла да види сина, у чији идентитет такође није било сумње, представљена је као пркосна и поносна мајка и Српкиња. Њено одбијање да дође да препозна сина симболично је доведено у везу са одрицањем Светог апостола Петра од Христа, чиме је страдање четника добило снагу страдања Христовог. *Календар Вардар* је Лазара Кујунџића и његову мајку врло слободном интерпретацијом догађаја претворио у националне узоре, а њихово суочавање са смрћу и породичним губитком у отелотворење патриотизма. Такође, већ у овом тексту се наслућује поистовећивање Лазареве мајке са мајком Југовића, односно догађаја у Великој Хочи са пропашћу Косова, које ће бити нарочито наглашено у његовим другим интерпретацијама.

Овај први број *Календара Вардар*, који је објављен у јануару 1906. године, штампан је у 10.000 примерака, што је представљало огроман тираж за тадашње српске услове. Читав број обиловао је текстовима и песмама о Косову и „Македонији”, као и о четничким акцијама, а уз репрезентативне фотографије српских четника, портрете у пуној фигури, са оружјем и ремењем са муницијом, уз кратке биографије на крају публикације.⁵ Интересовање за рад Кола српских сестара и четничке борбе, приступачна цена, као и чињеница да је прилог од продаје био намењен помагању пострадалих Срба у Старој Србији, утицали су на то да *Вардар* до марта буде распродат, те је штампано и друго издање у тиражу од 5000 примерака.⁶ Добар пријем *Вардара* код читалачке публике у Србији утицао је на то да се интерпретација великохочких догађаја у њему прихвати као чињенична у српској јавности.

Инспирисан текстом из *Полиџике* и интерпретацијом догађаја из *Вардара*, Зарија Поповић је написао пет приповедака којима је дао збирни назив *Нови Синђелићи* (Џветановић 1994: 131–133). У њима је овај књижевник, просветни радник

5 Публикован је велики број фотографија на којима су четници углавном сви приказани на исти начин, а једино је војвода Богдан Југовић Хајнц представљен како седи, замишљен, у народном оделу и без оружја. Фотографије су публиковане на страницама 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61–72, док су биографије на 78–81 (*Вардар календар* 1, 1906).

6 Делфа Иванић је у својим сећањима на почетак рада Кола српских сестара навела да ни једна друга књига није штампана почетком века у Србији у тиражу од 10.000 примерака, као да ни један календар пре *Вардара* није имао друго издање два месеца након изласка првог (Иванић 1924: 16–17; Милановић 2015: 34).

и државни чиновник родом из Гњилана, литерарно реконструисао описе четничких борби на Четирцу, Челопеку, Козјаку, Петраљизи и у Великој Хочи. Иако је приповетку *Борба у Великој Хочи* написао под утицајем текста из *Вардара*, приметно је да је располагао и неким провереним информацијама са попришта. У његовој интерпретацији Љама Укин је дао бесу петорици четника под вођством Саватија Милошевића и Лазара Кујунџића да ће их на путу до кичевског краја безбедно спровести кроз Косово. Пре даљег путовања сместио их је у своју кулу, а затим је кришом довео војску и наоружане локалне Албанце погазивши реч, „хлеб и со” (Цветановић 1994: 131). Четници су опкољени и позвани да се предају, што су одбили и борили су се до изгинућа, а последњи је остао Лазар, који се након испаљеног последњег метка без речи бацио у огањ. Као и у тексту објављеном у *Вардари*, тела Саватија и Лазара донета су у Призрен и Лазарева мајка је позвана да препозна сина. Мајка се сина пред Турцима и Албанцима три пута одрекла, али без пркосне изјаве, заустављајући „излив своје материнске љубави, за љубав живота других”, а тек када је дошла кући, нарицала је над његовом одећом (Цветановић 1994: 133). Окупљени Срби поносили су се и дивили палим јунацима, а „Српчићи” су после сахране пролазили поред гробова и шапутали у славу четника, јер јавно нису смели да скину капе и одају пошту херојима.

Литерарна обрада поступка Лазареве мајке је у Поповићевој приповеци добила своју коначну верзију, и прву јасну аналогију са ликом мајке Југовића из збирке Вука Караџића, која се везује за косовски циклус српске народне поезије. Реконструкција догађаја из пера Поповића, једним својим слојем добила је обресе такозваних балада о смрти које се баве „породичном кризом која наступа услед смрти члана породице” (Петровић 2011: 438, н. 5). Мајка Лазара Кујунџића није пркосила, већ је „стегла срце” како би спасила своје суседе од освете Албанаца и Турака. Као у песничкој слици „И ту мајка тврда срца била / да од срца сузе не пустила”, Поповић је креирао лик мајке служећи се мотивима „осећања дужности” и „хероизма воље” (Ђурић 1918: 81–82). Мајка Кујунџића је код Зарије Поповића добила „тврдо срце”, као атрибут неких женских митолошких бића, као на пример вила са којима се пореди мајка Југовића (Петровић 2011: 437). Такође, у зависности од контекста тумачења, мајка Кујунџића, као и мајка Југовића, представља истовремено и „класичну хероину” и предмет политичког фолклора, односно пример популаризације фолклорних ликова и њиховог увођења у пантеон националних хероја (Петровић 2011: 465–466). Не мање епски, лик савремене мајке хероине прилагођен је приликама у Старој Србији, чиме је њен труд да савлада тугу и „остане тврда срца” представљен као израз жртвовања за заједницу и припаднике свог народа, а не пркосног поноса мајке ратника као што је приказано у *Вардари*, свакако се удаљавајући од стварног тока догађаја.

Преко текста из *Календара Вардар* и приповетке Зарије Поповића, ревидирана слика догађаја у Великој Хочи стигла је готово у сваки крај Краљевине Србије, али и осталих земаља насељених Србима. До балканских ратова у српској јавности владало је опште уверење да је Лазар последњи погинуо, у друштву са Саватијем или сам, као и да је његова мајка исказала надљудски хероизам у циљу спасавања своје породице али и сународника у Старој Србији. Поповићева

приповетка је нашала места у Читанци за четврти разред основне школе Љубомира Протића и Владимира Д. Стојановића штампаној 1907, те су херојско држање Кујунџића и четника изгорелих у кули постали пример и деци у Краљевини Србији. Доцније, након уједињења 1918. године, и ђацима нове југословенске државе (ур. Деановић, Stipčević 1922: 44–45; Цветановић 1994: 294; Илић 2010: 165, 168).

Симболичка вертикала која је повезивала Косовски бој и борбе за ослобођење од Турака, оличена у страдању српских четника у Великој Хочи и реакцији мајке Лазара Кујунџића, отелотворена је даље на позоришним даскама, делима Ива Војновића. Већ прослављени дубровачки књижевник и драматург представио је београдској публици у Народном позоришту драму *Смрт мајке Јујовића* 8. априла 1906. године, у јеку интересовања српске јавности за догађања у Великој Хочи. Након седам година, 15. маја. 1913, у истом позоришту премијерно је изведена и његова драма *Лазарево васкрсење*, инспирисана страдањем Лазара Кујунџића и његових другова (Петакковић 2015: 430, н. 1, 2).⁷

Војновић је истакао да је у својој драми стварне догађаје из лета 1905. године свесно изменио, те да се они, иако не суштински, у много чему разликују од збивања у Великој Хочи који су га инспирисали. Вођен симболиком, Војновић је мајку Јованку због њеног постојаног држања назвао Станом, а догађаје је сместио у пролеће 1912. године. Зарад драмског ефекта, мати Стана је приказана као удовица, а њен син као учитељ у Сиринићкој жупи, удовац који јој је оставио на чување своје четворо сирочади. По добијању позива од револуционара с којима се претходно повезао, Кујунџић у Војновићевој драми диже устанак на Шар-планини и свети се Албанцима и Турцима за зулуме, али га они на превару маме у кулу и у њој опкољавају. Упркос узалудности борбе и очајном положају, он се брани и наноси страшне губитке опсађивачима. Док је трајала опсада куле, ага Османлија довео је своје потчињене Албанце пред кућу Лазареве мајке са намером да изврши осветнички покољ. На мајчину тврдњу да је њен син и даље у школи, ага одлази са њом на поприште, како би тамо посведочила да вођа устанка није њен син. Пред кулом је мајка хладнокрвно и даље тврдила да њен син Лазар није у кули, на шта су Албанци кренули да је убију, што је натерало Лазара да напусти заклон у већ запаљеној кули и тако погине. Као и у *Вардари*, и у *Лазаревом васкрсењу* мајка се три пута одрекла мртвог сина, али га је целивала, изговарајући да то чини у име његове „праве мајке”, проповедајући о јаду свих мајки на свету које нису имале прилику да се опросте са синовима. Ага ју је потресен величином њене жртве пустио да оде и није тражио одмазду над њеним унуцима. На крају драме, у песми после четвртог чина, на позив анђела који говори Христу да се мера српских мука превршила, Христос се спустио на земљу и позвао Лазара да устане. У позадини Христовог силаска, пре пада завеса, војска креће с развијеним барјацима у једи звона, чиме је исказана тежња аутора да ослобођење Старе Србије 1912. прикаже као национални васкрс Срба (Војновић 1913).

7 Војновићева драма није једина инспирисана четничком акцијом. Јован Ј. Бунић је аутор драме *Војвода Брана*, која је такође премијерно изведена 1913. године у Народном позоришту (Младеновић 2020: 288, н. 23).

Српска штампа живо је пратила писање дела, а потом и пробе у Народном позоришту, па је месец дана пре премијере публика у Србији припремана за прво извођење драме изјавама аутора, вестима о ценама улазница, глумачкој постави и вишеструким најавама првог приказивања. Честе најаве подсећале су на одбројавање, што сведочи о великом интересовању штампе и публике. На дан премијере, у *Полицији* је на насловној страни објављен *Епилои* односно *Пјесма* која се јавља на крају представе (Михаиловић 2003: 216). Представа је наставила да се приказује у пуним салама Народног позоришта, а последње извођење, најављено за 28. јун 1914. године, није одржано.⁸ Ако се изузме непотписани критичар, сарадник листа *Одјек*, који је драму поредио с Мештровићевим Косовским храмом, *Лазарево Васкрсење* ипак није наишло на добру оцену позоришних критичара, који су из различитих разлога сматрали да је то најмање успело дело великог писца. Негативне оцене проистицале су делом из „жанровске хибридности” комада (Петакловић 2015: 33), а било је и оних који су, парадоксално, замерали аутору што није доследно следио чињенице већ их је уметнички интерпретирао. Маја 1913. песник и критичар Милутин Бојић је у листу *Пијемони* као допринос својој критици ове драме дао детаље из живота историјских ликова, Кујунџића и његове мајке.⁹

Упркос јасној напомени Војновића да догађаје није приказао тачно онако како су се десили и да је себи дозволио уметничку слободу, његов опис препознавања мртвог сина, додуше не увек са детаљем последњег целивања, српска јавност, књижевност, чак и традиција Срба у Метохији, прихватили су као историјски догађај. О одјеку ове представе у српској јавности можда најречитије говори знатно каснији пример када је у *Југословенској слици*, гласнику једног од четничких удружења, 1936. године испод фотографије Јованке Кујунџић стављен опис „Стана, мајка Лазара Кујунџића” (Аноним 1936: 1). Колико је ова драма утицала на перцепцију великохочког догађаја из 1905. године, показује и песма *Кујунџића мајка* официра, књижевника и четника Милосава Јелића, објављена у збирци песама *Србијански венац* 1917. године и прештампана у *Крфском забавнику* маја 1918. године. Песма, у којој се Лазарева мати назива Станом, а он и његова породица су смештени у Сиринићку жупу, заправо представља поетску обраду Војновићеве драме. Јелићеве стихови су писани у десетерцу, што им је осигурало популарност међу широким слојевима, нарочито међу српским војницима на Солунском фронту. Популарност *Србијанског венца*, довела је до објављивања његовог другог и трећег допуњеног издања 1919. и 1931. године (Јелић 1918: 8–9; Јелић 1919, 1931: 61–64, 116–117; *Крфски забавник* 2015: 242–243).

8 *Пијемони*, 5. 5. 1913: 2; *Пијемони*, 13. 5. 1913: 3; *Пијемони*, 14. 5. 1913: 3; *Пијемони*, 16. 5. 1913: 2; *Пијемони*, 24. 5. 1913: 3; *Правда*, 3. 5. 1913: 3; *Пијемони*, 5. 5. 1913: 2; *Пијемони*, 14. 5. 1915: 2; *Пијемони*, 16. 5. 1913: 3; *Пијемони*, 19. 5. 1913: 3; *Мали журнал*, 4. 5. 1913: 3; *Мали журнал*, 12. 5. 1913: 3; *Мали журнал*, 16. 5. 1913; *Одјек*, 30. 4. 1913: 3; *Мали журнал*, 18. 5. 1913: 1–2; Ракић 1985: 308–309, 312; Михаиловић 2003: 211–225.

9 Бојић је навео да је Лазар био родом из Велике Хоче и да је његова и чета Саватија Милошевића у Великој Хочи издана, те да се храбро борила до изгинућа. Након погибије Турци су посумњали да се Лазар налази међу мртвима па су позвали његову мајку да га препозна. Мајка се одрекла сина и „Тако је спасла кућу и фамилију од гнева и освете дивљих Турака и Арнаута” (*Пијемони*, 5. 5. 1913: 2; Бојић 1978: 239–240).

СЕЋАЊА, ГОДИШЊИЦЕ И ЈУБИЛЕЈИ

У првој години након погибије четника у Великој Хочи највише се и писало о њој, а њихова смрт добила је ауру херојског чина и трајни епитет „славна”. *Полиџика* је кратким текстом подсетила на годишњицу славног изгинућа Кујунџића, Милошевића, Миловановића и још четири њихова друга, у „Хусејиновој” кули (*Полиџика*, 25. 5. 1906: 2). Након пар месеци Коло српских сестара преузело је организацију свечаног помена за 180 јунака изгинулих широм Старе Србије и Македоније. У парастосу у Саборној цркви у Београду чинодејствовао је митрополит Димитрије, али је све прошло скромно и без говора, црних барјака и других свечаних ефемерних елемената. Ипак, помену је присуствовао велики број људи, међу којима и мајка и сестре Лазара Кујунџића, генерали, официри, четничке војводе, попут Соколовића, Бабунског, Довезенског, и представници различитих удружења (*Полиџика*, 18. 9. 1906: 2).

У првој деценији након Првог светског рата јунаци ослобођења и уједињења потисли су са пиједестала националних хероја четнике, јунаке преткумановске Србије. Тек од 1929. године, уочи двадесетпетогодишњице четничке акције, чији је почетак сасвим без основа датиран у 1905, уместо у 1903. годину,¹⁰ пробуђено је живље интересовање јавности за историју четничког покрета, а тиме и за великохочку борбу и њене учеснике. Подсећање на четнике први је иницирао Станислав Краков, који је са српском војском учествовао у балканским и Првом светском рату. Он је 1928. годину схватио као двадесетпетогодишњицу, јер су се тада појавиле прве свима видљиве српске чете и основана је Четничка организација у Србији. У тексту у коме је набројао многе четничке хероје није пропустио да помене Милошевића, Кујунџића и његову мајку Јованку (Краков 1928: 5).¹¹ Потом излази из штампе *Народна енциклопедија српско-хрватско словеначка* у чијем 2. и 4. тому се јављају биографије Милошевића, Кујунџића и Миловановића, а које је писао Миомир Миленовић, тадашњи уредник листа *Полиџика*, који је под Саватијевом командом учествовао у борби на Челопеку 1905. године (Stanojević 1929, 2: 562, 929; 1929, 4: 6–7).

Након 1930. почеле су да се нижу четничке годишњице, 1933. јубиларна година од стварања Српске четничке организације у Београду, 1935. као тридесетогодишњица по помињаној, погрешној, хронологији и 1937. као двадесетпетогодишњица ослобођења Јужне Србије. Поводом ових јубилеја у штампи и периодици излазили су пригодни чланци о четничком покрету, сећања учесника или савременика на њихове активности, биографије војвода и четника и описи

10 Године 1905. четничка организација је заправо реформисана и стављена под потпуну контролу Министарства иностраних дела, те су некадашњи чиновници МИД-а 1930. годину истицали као годишњицу (Шешум 2019: 189–199).

11 У фељтону *Вишешки роман Саватија Милошевића* из 1929. године, Краков је дао и опис борбе, коју је погрешно датирао, као и тврђу да је Кујунџићева мајка у Призрену одбила да препозна погинулог сина. На исти начин описао је борбу и у другом тексту, објављеном на њену двадесетпетогодишњицу, али је изоставио имена четника и додао детаљ да су чету испред Велике Хоче приметилa албанска чобанчад (Краков 1929а: 4; исти 1930а: 2).

четничких борби.¹² Ове годишњице су четнике „вратиле из заборава”, пунећи ступце новина и часописа о њиховом херојству.

Скопски часопис *Јужни ѝреїлед* је 1930. године посветио цео месечни број наводној двадесет петој годишњици четничке акције у Старој Србији и Македонији, и у њему су сећања на великохочку борбу оставили Григорије Божовић и Петар Костић. Костић не помиње случај идентификације Лазара од стране његове мајке, стриктно наводећи да су у Призрену сахрањени „поручник Жика” и Коста Косовац, а да су Милошевић, Кујунџић и остали четници сахрањени код црквишта Светог Илије у Великој Хочи (Костић 1930: 272–276). Божовић, који је био пријатељ Кујунџића, и који је 1908. године оженио његову удовицу Василију, публиковао је две приче инспирисане Великом Хочом (Јевтовић 1996: 44).¹³ У *Јужном ѝреїледу* је објавио причу *Саватије и Колашин*, у којој говори о улози свог оца у догађајима који су непосредно претходили преласку чете на Косово, дајући у њој главну улогу Саватију Милошевићу као организатору (Божовић 1930: 278–283). У тексту *Две мајке* публикује и фотографије Јованке Кујунџић и Милеве Миловановић, мајке потпоручника Живојина, коју по први пут уводи у „епопејску галерију” (Божовић 1937: 54). Оно што обележава овај текст јесу две симболичке вертикале, она која је већ виђена а повезује мајку Кујунџића и мајку Југовића, али и једна нова, она која повезује два српска престола града – Призрен и Крушевац. Са једне стране је Призрен у којем Лазарева мајка мирно и достојанствено тврди да то није њен син, а са друге стране, у Крушевцу, Живојинова мајка нема прилику да по последњи пут види свог сина, и она је по Божовићевим речима „у сасвим изузетном положају [...] она нема пред киме да се испрси, она не може до Призрена да дође. Али бол и не износи преко прага”. Ова див-мајка имала је само једну жељу – „Кад умрем, место покроба покрићете ме Жикиним шињелом [...] одвојићете моју десну руку и однети у његов гроб: бар тако да га мајка грли кад друкчије није могла” (Божовић 1937: 56–57).

На једну од годишњица, 1933. године, објављена је књига *Четничка акција 1903–1912*, четничког војводе Косте Пећанца. Пећанац, који пише о борбама на Челопеку и у Великој Хочи, назива Љаму Ајрушем, а завршетак борбе описује као скок у смрт потпоручника Миловановића и Кујунџића са пламтеће куле. Препознавање погинулог сина од стране Јованке Кујунџић војвода Пећанац је представио на исти начин као и аутор текста из *Календара Вардар* из 1906, наводећи да је пркосно изјавила да није била те среће да роди таквог јунака. Овај Пећанчев текст нашао је места и у штампи, најчешће у гласилима међуратне четничке организације, те је утицао и на друге ауторе, који су писали о истој теми. Пећанац је допринео да се упркос

12 Тих година објављене су књиге Илије Ж. Трифуновића *Трновийим сїазама и Четничка крв* (1930), Јанићија Поповића *Пламен* (1930), Алексе Јовановића *Четнички сїоменик, војвода Мицко, живої и рад* (1933) и *Крїиа Трїовишки војвода* (1934).

13 Иако су приповетке Григорија Божовића често базиране на историјској фабули, да би се користиле као историјски извор нужно је подвргнути их критичкој историографској анализи. На тај начин догађаји или биографије помињаних личности у Божовићевој приповедној прози често се могу историографски „доказати” као тачне (уп.: Зарковић 2014: 189–200; Шепум 2021: 402–418).

добро познатој чињеници да се прекршилац бесе звао Љама, у неким чланцима који су излазили након његовог он називао Ајрушем (Пећанац 1933: 21–22, 31–32; *Јујословенска сѝража*, 24. 5. 1935: 4; *Јујословенска сѝража*, 18. 4. 1935: 3). Такав је случај, на пример, са текстом о освећењу спомен-костурнице у Великој Хочи 1936. године, занимљивом по томе што у њему Лазарева мајка присуствује окршају, на лицу места бива питана да ли је Лазар њен син, и гледа његову смрт (*Правда*, 22. 5. 1936: 8).¹⁴ Сасвим нове детаље у поест о сукобу донео је 1934. у листу *Вардар* архитекта Бранислав Којић који је тврдио да је пре уласка у Велику Хочу чета разматрала да ли да убије „турско чобанче” које их је уочило и могло да узбуни село (*Вардар*, 1. 11. 1934, 4). Кујунџић је спречио ликвидацију дечака наводећи да је грех убити неког ко није ништа скривио, чак и по цену сопствене штете. Када се има у виду да су управо чобани први разгласили појаву чете, Лазарева забрана чети да их ликвидира може се протумачити као чврст филантропски став, чак и по цену сопственог живота. Исти аутор навео је да је борбу преживео један четник, као сведок борбе, што није тачно, осим ако није мислио на неког од путовођа (*Вардар*, 1. 11. 1934: 4–5).

Текстове у штампи из тридесетих година карактеришу друштвени и идеолошки значај подсећања на пале у Великој Хочи, прављење паралела између њих и националних историјских али и фиктивних хероја епске поезије из ранијих векова и истовремено приписивање савремене идеологије југословенства четницима палим на почетку српске четничке акције. Врло илустративан пример прављења паралеле између епских јунака и четника приметан је у готово свим текстовима, а најизразитији је у објављеном писму Тихомира Д. Ђорђевића, учитеља из Рашке, редакцији листа *Народна одбрана* 1933. године:

Да би били достојни свога века и достојни синови своје дивне нације, која је, као Мајка Југовића, из суза лила своје идеале, морамо похитати на хумке наших прадедова и запалити им видело воштанице, као знаке захвалности за петовековну борбу [...] Морамо попут Косовке девојке са кондиром вина и белог хлеба и по откосима покошене и заборављене браће потражити Орловиће. [...] По гудурама некада напаћене Јужне Србије просипана је крв, првог међу првима, див-јунака, хероја и четничког војводе Саватија Милошевића (*Народна одбрана* 8, 1933: 168–169).

Нешто мање лирски, сличне паралеле правлио је 1939. и Милан Грол: „Пожртвовања у четничкој акцији на југу изравнала су се с најпрослављенијим јунаштвима из устанака 1804. и 1815. а ако се има на уму занос с којим су се опасностима у тој борби излагала такозвана ’господска деца’, подвизи су превазилазили многа славна дела наше историје. И Ракић се ту истински одужио својем поколењу када му је испевао песму *На Гази-Месѝану*” (Грол 1939: 12–13). *Јујословенска сѝража*, орган главног одбора Четничког удружења, четничку борбу Кујунџића и Милошевића поистовећивала је са наводним вековним заједничким сновима јунака народне поезије и културних и националних хероја и присталица јужнословенске узајамности (24. 5. 1936: 2).

14 Спомен-костурница у Великој Хочи, у којој су похрањени посмртни остаци погинулих четника, представља обимну тему која превазилази оквире овог текста, те ће бити засебно обрађена.

ЗАКЉУЧАК

Повест о погибији Лазара Кујунџића и Саватија Милошевића у Великој Хочи 1905. и књижевне обраде њиховог односа према слободи и смрти, те односа Кујунџићеве мајке према смрти сина, деценијама је утицала на српску културу. Учесници трагедије у Великој Хочи су посматрани кроз разне призме – прво као наследници устаника с почетка XIX века и епских јунака косовског и хајдучког циклуса српске епске поезије, а доцније и као апостоли југословенства. Приповетка Зарије Поповића, драма Ива Војновића и стихови Милосава Јелића, као књижевне обраде су изменили су стварни ток догађаја и изградили његову перцепцију у српској јавности. Иако се није знало ко су последња двојица преживелих, усталило се уверење да се радило о Лазару Кујунџићу и Саватију Милошевићу. Такође, одбијање мајке да види погинулог сина тумачено је као одрицање зарад обезбеђивања безбедности породице и сународника, што није био случај. Три аутора су у својим интерпретацијама посебну важност дала конструкцији лика мајке страдалог Лазара Кујунџића, услед чега је у деценијама након догађаја главна личност у колективном сећању постао литерарни лик Јованке Кујунџић, односно Стане.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аноним 1906: Аноним. „Српска мајка, борба на Великој Очи”. *Вардар календар*, 1, 66–67.
- Аноним 1936: Аноним. „Четнички војвода Лазар Кујунџић”. *Југословенска слика*, 24. 5. 1936, 1–2.
- Војновић 1913: Иво Војновић. *Лазарево васкрсење, четвори главе једне историје која зачудно свирава његовом*. Дубровник: Матица српска у Дубровнику.
- Божовић 1930: Григорије Божовић. „Саватије и Колашин”. *Јужни преглед*, год. 5, св. 6–7, 278–283.
- Божовић 1937: Григорије Божовић. „Две мајке”. *Календар Вардар*, 25, 54–57.
- Божовић 2016: Григорије Божовић. *Путописи*. Прир. Јордан Ристић. Београд: Завод за уџбенике.
- Бојић 1978: Милутин Божић. *Сабрана дела, књ. 3, проза*. Прир. Гаврило Ковијанић. Београд: Народна књига: Народна библиотека „Милутин Божић”.
- Грол 1939: Милан Грол. *Из историје Србије, ујесници и сећања о времену и људима*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Deanović, Stipčević 1922: Mirko Deanović, Niko Stipčević (ur.). *Jugoslovensko lišće*. Split: Jugoslovenska matica.
- Догађај 1 2008: *Документи о савезној полицији Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, Догађај 1, Организација Српска одбрана 1903–1905. из фондова Архива Србије*. Прир. Василије Крстић и Љиљана Алексић Пејковић. Београд: САНУ.
- Ђурђевић 1929: С. Н. Ђурђевић. „Двадесетпетогодишњица погибије војводе Лазара К. Кујунџића и његове чете”. *Политика*, 15. 11. 1929, 2.
- Ђурић 1918: Miloš Đurić. *Smrt majke Jugovića. Književno-filozofska studija*. Zagreb: Grič.
- Зарковић 2014: Весна Зарковић. „Историјски мотиви и личности у делу Григорија Божовића”. *Башинина*, 36, 189–200.
- Иванић 1924: Делфа Иванић. „Пре двадесет година”. *Вардар календар*, 13, 16–17.
- Илић 2010: Александра Илић. *Уџбеници и национално васпитање у Србији (1878–1918)*. Београд: Универзитет, Филозофски факултет.
- Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. *Личности и књижевно дело Григорија Божовића књ. 1*. Зубин Поток: „Стари Колашин”; Приштина: Нови свет: Институт за српску културу.
- Јелић 1918: Милосав Јелић. „Кујунџића мајка”. *Задачник*, 15, 5, 1918, 8–9.
- Јелић 1919: Милосав Јелић. *Србијански венац*. Нови Сад: Штампариа „Караџић”.
- Јелић 1931: Милосав Јелић. *Србијански венац*. Београд: Геца Кон.

- Костић 1930: Петар Костић. „Погибија наших четника у Великој Хочи”. *Јужни преглед*, 3, 272–278.
- Краков 1928: Станислав Краков. „25-годишњица првих борби за ослобођење јужне Србије”. *Време*, 14–17. 4. 1928, 5.
- Краков 1929: Станислав Краков. „Витешки роман Саватија Милошевића”. *Време*, 8. 12. 1929, 4.
- Краков 1929а: Станислав Краков. „Витешки роман Саватија Милошевића”. *Време*, 9. 12. 1929а, 4.
- Краков 1930: Станислав Краков. *Пламен чейнички*. Београд: Штампарија и цинкографија Време.
- Краков 1930а: Станислав Краков. „Јуначка смрт Саватија Милошевића, вође нашег четништва, и војводе Лазара Кујунџића”. *Време* 7. 6. 1930а, 2.
- Краснићи 1958: Марк Краснићи. „Кула у Метохији”. *Гласник Етнографској инститиути*, VII, 45–70.
- Милановић 2015: Јасмина Милановић. *Делфа Иванић. Заборављене усјомене*. Београд: Еволута.
- Михаиловић 2003: Душан Михаиловић. „‘Лазарево васкрсење’ Иве Војновића у националној идеологији ослобођења Срба у Турској”. *Србија и ослобођење српској народа у Турској 1804–1912, зборник радова са научној скупи, држаној 2. и 3. децембра 1999. године*. Ур. Владимир Стојанчевић. Београд: САНУ, 185–194.
- Младеновић 2020: Божица Младеновић. „Песма четничког војводе Косте Војновића Косовца”. *Мешовића гира*, XXI, 283–298.
- Ненин 2015: Милвој Ненин (прир.). *Крфски забавник. Андрићград: Андрићев институт*.
- Петакковић 2015: Славко В. Петакковић. „Историјске драме Ива Војновића”. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, 44/2, 429–436.
- Петровић 2011: Соња Петровић. „Смрт мајке Југовића: варијанте, рецепција и могућности тумачења”. *Жива реч: зборник у часиј проф. др Наде Милошевић Ђорђевић*. Ур. Мирјана Детелић и Снежана Самарџија. Београд: Балканолошки институт САНУ: Филолошки факултет, 435–478.
- Пећанац 1933: Коста Пећанац. *Чейничка акција 1903–1912*. Београд.
- Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Ур. Андреј Митровић. Београд: Прогресс.
- Stanojević 1929, 2: Stanoje Stanojević (ur.). M. Milenović. „Kujundžić Lazar”; „Milovanović Živojin”. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*. Knj. 2, I–M. Zagreb: Bibliografski zavod, 562, 929.
- Станојевић 1929, 4: Станоје Станојевић (ур.). М. Миленовић. „Саватије (Милићевић, Милошевић)”. *Народна енциклопедија српско-хрватско-аловеначка*. Књ. 4, С–Ш. Загреб: Библиографски завод, 6–7.
- Цветановић 1994: Владимир Цветановић (ур.). *Анџилологија косовскометохијских њришведача (1871–1941)*. Београд: Српска књижевна задруга; Приштина: Панорама.
- Шешум 2019: Урош Шешум. *Српска чейничка акција (1897–1908). Оружана дипломатија*. Нови Сад: Матица српска.
- Шешум 2021: Урош Шешум. „Историјска основа приповедака Чудни подвижник, Вујка Белошева и Маниташко котило Григорија Божовића”. *Ејшика и есијешика Григорија Божовића*. Ур. Слађана Алексић и Небојша Лазић. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин”, 402–418.
- Шешум 2025: Урош Шешум. „Стварање српске тајне самоодбрамбене организације у Метохији и на Косову 1904–1905”. *Башџина*, 67, 93–107.
- Шешум 2025а: Урош Шешум. „Борба у Великој Хочи 1905. и њене последице”. *Ахилејев ишић*, 2, 113–131.
- Балкански рай у слици и речи*, 1913.
- Вардар*, 1934.
- Вардар календар*, 1 (1906), 25 (1937).
- Време*, 1932, 1936.
- Југословенска гира*, 1935, 1936.

Мали журнал, 1913.
Народна одбрана, 1933.
Одјек, 1913.
Пијемонти, 1913.
Правда, 1913, 1915, 1933, 1936.
Политика, 1906, 1929 .
Рајнички гласник, 1933.

Uroš S. ŠEŠUM
Ivana S. ŽENARJU RAJOVIĆ

THE FIGHT IN VELIKA HOČA IN 1905 AND ITS ECHO IN SERBIAN LITERATURE

SUMMARY

Small group of seven Serbian Chetniks led by Savatije Milošević and Lazar Kujundžić was killed in 1905 in Velika Hoča, on the way to Poreče. The local Albanians hosted them in their home, taking an oath not to hand them over to the Turkish authorities, but they broke the oath. The deceived Chetniks fought all night with local Albanians and Turkish soldiers, and were all killed. The paper analyzes the echo of this event in Serbian literature and the press, which served as a medium for glorifying the sacrifice and patriotism of both the Chetniks and their families. Among the victims, Lazar Kujundžić and Savatije Milošević were most mentioned, but in terms of reconstructing Chetnik (and Serbian) heroism and creating new national heroes, Kujundžić and his mother Jovanka, who was allegedly invited to identify her son and refused so as not to endanger the Serbs, were particularly inspiring. Interpretations of the event itself are predominant, but also of the events that followed, such as the identification of the dead and the fate of the Albanians who betrayed them. Under the influence of interpretations in the press, the first literary texts appeared, such as the short story by Zarija Popović, and then the celebrated Dubrovnik writer and playwright Ivo Vojnović wrote the play *The Resurrection of Lazarus*, which was performed on the stage of the National Theater in Belgrade. These two works, along with the verses of Milosav Jelić, built the final perception of the events in Velika Hoča in the Serbian public, tradition and culture. Literary interpretations of the battle in Velika Hoča continued in the interwar period, in the works of Grigorije Božović. After 1930, Chetnik anniversaries began to occur, and on their occasion, periodicals published appropriate articles about the Chetnik movement, memories of participants or contemporaries of their activities, biographies of dukes and Chetniks, and descriptions of Chetnik battles.

Keywords: Velika Hoča, Savatije Milošević, Lazar Kujundžić, Zarija Popović, Ivo Vojnović, Milosav Jelić, Grigorije Božović, Petar Kostić, calendar Vardar.